

مروری بر آداب عید فطر در میان مسلمانان

(تاریخ دریافت: ۱۳۹۶/۱۲/۱۱، تاریخ پذیرش: ۱۳۹۷/۳/۲۸)

سید علیرضا هاشمی^۱

چکیده

عید فطر جشنی است که مسلمانان پس از پایان ماه رمضان در روز اول شوال برگزار می‌کنند. این روز در سراسر کشورهای اسلامی تعطیل رسمی است و مسلمانان این کشورها همراه مسلمانان دیگر کشورهای جهان، این عید را با جشن و مراسم خاص دینی و عرفی برگزار می‌کنند. در این روز، روزه حرام است و مسلمانان نماز عید به جای می‌آورند و زکات فطره را که واجب است، می‌پردازند. در شهرها و روستاهای ایران مانند سایر کشورهای مسلمان جهان، عید فطر، مبارک و فرخنده است و مردم با اقامه نماز عید و برپایی مراسم جشن و برگزاری شکرگزاری آداب و رسوم خاص، این مناسبت را به نحو شایسته‌ای برگزار می‌کنند. این مقاله بر اساس مطالعات اسنادی و کتابخانه‌ای نگارش یافته است و به تاریخچه، چگونگی مراسم و مناسک، برگزاری نماز و پرداخت فطره و برخی رسوم مربوط به این عید فرخنده در فرهنگ مردم ایران پرداخته است. در پایان نیز به برگزاری این عید مبارک در حوزه کشورهای اسلامی به طور مختصر اشاره شده است.

کلیدواژه‌ها: جشن رمضان، زکات فطر، عید فطر، الوداع، نماز عید فطر، عید بزرگ مسلمانان.

۱. دانش‌آموخته دکتری فولکلور و پژوهشگر فرهنگ عامه، رایانامه: 400hashemi@gmail.com

مقدمه

پایان ماه رمضان و روز اول ماه شوال در هر سال، یکی از مهم‌ترین جشن‌ها و اعیاد مسلمانان در کشورهای اسلامی برگزار می‌شود که در تقویم مناسبت‌ها از آن به عنوان عید فطر یاد می‌شود. این عید از جمله اعیاد بسیار مهم محسوب می‌شود که معمولاً با تعطیلی رسمی و چند روزه همراه است و مسلمانان با توجه به فرهنگ و رسوم کشور خود به جشن و سرور و برگزاری مراسم خاص دینی و عرفی می‌پردازند.

فطر که به معنی بازگشت انسان به فطرت الهی خویش به وسیله جهاد با نفس اماره است، نشان از این دارد که دین اسلام به فطرت انسان اهمیت فوق‌العاده‌ای می‌دهد. همچنین اجتماع عظیم مردم برای برپایی نماز عید، نمادی از وحدت مسلمانان است. از این رو وحدت به عنوان اصلی که با فطرت انسان سازگاری دارد، به زیباترین شکل آن در نماز عید فطر دیده می‌شود. از سوی دیگر شکرگزاری به درگاه خداوند نیز از اموری است که مطابق با فطرت است و انسان‌ها در این روز، خالصانه از خداوند تشکر می‌کنند و برای گناهان خود آمرزش می‌طلبند. طهارت و پاکیزگی یکی دیگر از مهم‌ترین آداب عید فطر است که مسلمانان به بهترین وجه به آن همت می‌گمارند. پاکیزگی جسم به وسیله غسل و با پوشیدن لباس‌های تمیز و استعمال عطر، کامل می‌شود. روح و جان به مدد دعا، مناجات و نماز و اموال و دارایی نیز به وسیله فطریه دادن پاک می‌شود.

عید فطر در شهرها و روستاهای ایران نیز مانند سایر کشورهای مسلمان جهان مبارک و فرخنده است و مردم با برپایی مراسم جشن و برگزاری آداب و رسوم خاص، این مناسبت را به نحو شایسته برگزار می‌کنند و با مراسم استقبال که غالباً در هفته آخر ماه رمضان انجام می‌گیرد، خود را برای برگزاری هر چه باشکوه‌تر این جشن آماده می‌کنند.

در این مقاله ابتدا با تعریف واژه عید و واژه فطر تاریخچه‌ای از این عید ذکر و سپس با برشمردن مراسم و مناسک عید فطر و توصیف نمونه‌هایی از آن در جای جای کشور پهناور ایران، به تنوع و اهمیت این عید بزرگ نزد اهالی روستاها و شهرهای

مروری بر آداب عید فطر در میان مسلمانان ❖ ۱۳۹

کشور پرداخته می‌شود. با گریزی به ادبیات غنی فارسی برخی اشعار وصفی شاعران پارسی‌گو، در مورد عید فطر بازگو و در نهایت اشاره مختصری به گستره جهانی عید فطر از دیدگاه سفرنامه‌ها و در کشورهای اسلامی می‌شود.

تعریف مفهومی واژه‌های عید و فطر

واژه عید که تنها یک بار و از زبان حضرت عیسی (ع) در قرآن (مائده/۱۱۴) به کار برده شده است، در تفسیر نمونه روز نزول مائده، روز بازگشت، پیروزی و پاکی و ایمان به خدا توصیف شده که حضرت مسیح (ع) آن را عید نامیده است. در اعتقادات اسلامی نیز به مناسبت این که صفا و پاکی فطری نخستین به روح و جان آدمی باز می‌گردد و آلودگی‌هایی که برخلاف فطرت است از میان می‌رود، عید گفته می‌شود (مکارم شیرازی، ۱۳۷۴: ۱۳۱/۵). این واژه به معنای روز مبارک و شاد، روزی که در آن مردم در مکان‌های خاص جمع می‌شوند و جشن می‌گیرند و شادی می‌کنند (معین، ۱۳۷۸: ۲۳۶۸/۲؛ ابن منظور، ۱۴۱۰: ۱۰)؛ روزی که خداوند روزه و نماز انسان را قبول می‌کند (نهج البلاغه، ۱۳۷۹: ۴۲)، و روزی که جان‌ها نشاط و دین عظمت می‌یابد (طباطبایی، ۱۳۷۵: ۲۵۲/۶) آمده است.

واژه فطر هم در فرهنگ لغات به معنی روزه گشادن (آندراج، ۱۳۶۳: ۳۱۶۳/۴)، عید پس از اتمام روزه که روز اول ماه شوال است (نقیسی، ۱۳۴۳: ۲۵۷۲/۲)، بعد صوم رمضان (الشرتونی، ۱۴۰۳: ۹۳۳)، یوم العیداد (صفی‌پوری، ۱۳۹۳: ۹۷۰/۴/۳) و عید روزه (قوام فاروقی، ۱۳۸۶: ۷۱۷/۲؛ نیشابوری، ۱۳۵۴: ۳۴) معنی شده است. در کتاب المفردات آمده است: عید فطر را به این جهت فطر خوانده‌اند که در چنین روزی امر امساک و صوم، از خوردن و آشامیدن برداشته می‌شود و به مؤمنان رخصت داده می‌شود که در روز افطار کنند و روزه خود را بشکنند (راغب اصفهانی، ۱۴۰۶: ۳۸۱). با توجه به معانی دیگر فطر که عبارت از «شکافتن» (رامپوری، ۱۳۵۷: ۶۴۸؛ صفی‌پوری، ۱۳۹۳: ۹۷۰/۳، پادشاه، ۱۳۶۳: ۳۱۶۳/۴) و «آفریدن» (داعی‌الاسلام، ۱۳۶۴: ۵۹) است باید عید

۱۴۰ فصلنامه فرهنگ مردم ایران

فطر را به معنی بازگشت انسان به فطرت الهی خویش به وسیله جهاد با نفس اماره دانست که حاصل آن تولدی جدید است.

فطریه نیز جزئی از واجبات دین شمرده شده که در روز عید فطر به صورت نقدی یا جنسی، طبق دستورات شرع مقدس اسلام به مستحقان و محرومان داده می‌شود (دهخدا، ۱۳۴۱: ۲۷۹/۳۷) زکات فطره که به اتفاق شیعه و سنی واجب است، در متون دینی (کلینی؛ ۱۳۵۶: ۱۷۴/۴؛ حرّ عاملی، ۱۴۰۳: ۳۱۸/۹؛ شیخ صدوق، ۱۴۱۳: ۱۸۳/۲) برای آن فلسفه و فواید متعددی شمرده شده است.

امام محمد باقر(ع) می‌فرماید: «رمضان ماهی است که قرآن کریم در آن نازل شده است و خداوند بزرگ این ماه پر برکت را حجت و عید برای شما قرار داده است» (شیخ صدوق، ۱۳۷۷: ۳۱۵). در پایان این ماه، مسلمانان برای ادای نماز عید فطر اجتماع بزرگی تشکیل می‌دهند و با بخشیدن مال به تنگدستان و مستمندان در حقشان مهربانی و کمک می‌کنند. از این رو در عید فطر مسلمانان به وسیله عبادت، به خدا و از طریق محبت و کمک به مردم، به یکدیگر نزدیک می‌شوند (هاشمی، ۱۳۸۳: ۲-۱) و نیز حس جمعی و اتحاد را افزون می‌کنند (حورانی، ۱۳۸۴: ۲۲۲). بر این اساس عید فطر دقیقاً در راستای برجسته‌سازی و اجتماعی‌سازی کارکردهای ماه رمضان است. (مبلغی، ۱۳۹۳: ۱۷)

تاریخچه برگزاری عید فطر

با آنکه روزه گرفتن در تمامی ادیان الهی واجب بوده (بقره/۱۸۳) و پیروان آن ادیان مکلفند که روزهایی خاص در سال را روزه بگیرند؛ اما در پایان ایام روزه‌داری آنها، عیدی قرار داده نشد و برای اولین بار در دین اسلام روزه گرفتن رمضان بایسته گشت (ابن‌اثیر، ۱۳۷۱: ۹۴۳/۳) و روز پایان روزه گرفتن، روز عید و جشن و بهجت نامیده شد و این افتخاری برای مسلمانان است. رسول اکرم (ص) در این باره می‌فرماید: «نماز عید فطر هدیه‌ای است از سوی من به مردان و زنان امت و خداوند متعال چنین هدیه‌ای را پیش از من به هیچ کس نداده است» (به نقل از: مصباح و باقریان، ۱۳۷۹: ۱۷). در سال دوم

مروری بر آداب عید فطر در میان مسلمانان ❖ ۱۴۱

هجرت پرداخت زکات فطره بر مسلمانان واجب شد و پیامبر اکرم (ص) به مردم فرمان داد که یک یا دو روز پیش از جشن فطر، زکات روزه را از دارایی خود بیرون کنند. در این سال پیامبر خدا (ص) پای برهنه (ر.ک: مجلسی، ۱۳۷۶: ۳۱/۲؛ سپهر، ۱۳۵۳: ۱۵۷/۱۲)، به نمازگاه بیرون شهر شد و «نماز جشن» را با مردم خواند و این نخستین باری در اسلام بود که وی برای نماز به بیرون شهر رفت. (ابن اثیر، ۱۳۷۱: ۹۴۴/۳)

ائمه اطهار (علیهم السلام) نیز به پیروی از سیره رسول الله (ص) این روز بزرگ را گرامی داشته‌اند، چنان‌که در جملات گهربار حضرت علی (ع) (شیخ صدوق، ۱۴۱۳: ۵۱۶/۱) و در نقل سیره امام حسن (ع) (خرانی، ۱۴۰۴: ۱۷۰)، امام سجاد (ع) (صحیفه سجادیه، ۱۳۸۸: ۲۰۲) و امام رضا (ع) (مجلسی، ۱۳۸۵: ۱۳۴/۴۹) از این عید یاد شده است.

به گواه تاریخ، فاطمیان در اول سال هجری و تولد پیغمبر و غره رمضان و عید فطر و قربان سفره می‌دادند که مردم بسیار از آن بهره‌ور می‌شدند و سفره عید فطر و قربان مجلل‌تر بود (ابراهیم حسن، ۱۳۵۷: ۷۲۳-۷۲۲/۳/۲). فرا رسیدن عید فطر با پخش کردن و توزیع حَلویات در میان مؤمنان ... و در محل خاصی به نام دارالفطره بود و تهیه حلوای عید فطر سالانه ۱۰۰۰۰ دینار طلا هزینه بر می‌داشت. مواد لازم برای تهیه آن چنین بوده است: ۱۰۰۰۰ لنگه آرد، ۷۰۰ قنطار (هر قنطار برابر ۱۰۰ کیلو) شکر، ۶ قنطار پسته، ۸ قنطار گردو، ۴ قنطار فندق، ۴۰۰ اردب خرما (هر اردب برابر ۱۹۸ لیتر)، ۳۰۰ اردب کشمش، ۵ قنطار عسل، ۲۰۰ قنطار روغن کنجد و ۲ اردب تخم کنجد و تخم بادیان. علاوه بر این، مبالغی هم برای هیزم، روغن چراغ، مُشک، کافور، زعفران و نیز دستمزد حلواپزان هزینه می‌شد. (هالم، ۱۳۷۷: ۶۲)

«در این دوره سیاست و دیانت با هم مربوط بود و خلفای فاطمی سعی داشتند تا از راه ترویج و تحکیم مذهب شیعه، اساس کار خود را استوار سازند؛ از این‌رو در عید فطر بر فقیهان خلعت پوشانده سوار بر آستر به کاخ می‌آوردند تا مردم به آموختن فقه شیعی (اسماعیلی) تشویق و فقیهان و قاضیان در کاخ خلیفه علوم و اخبار اهل بیت (ع) گیرند و برای مردم بازگویند». (زیدان، ۱۳۴۵: ۸۴۸)

۱۴۲ ❖ فصلنامه فرهنگ مردم ایران

مراسم و مناسک عید فطر

عید سعید فطر که پس از یک ماه عبودیت و عبادت مؤمنان روزه‌دار به درگاه الهی و مهمانی خداوند فرا می‌رسد، پیام شادی را به خانه‌های مسلمانان می‌برد و آنان پس از یک ماه عبادت مخلصانه، آمرزش گناهان خود را از خداوند هدیه می‌گیرند و به شکرانه این نعمت الهی به شادمانی می‌پردازند. از این رو در شهرها و روستاهای ایران مانند سایر کشورهای مسلمان جهان مبارک و فرخنده است و مردم با برپایی مراسم جشن و برگزاری آداب و رسوم خاص، این مناسبت را به نحو شایسته گرامی می‌دارند و جشن می‌گیرند.

استقبال از عید فطر: اولین رسم در پیشانی رسوم عید فطر مراسم «استقبال» است که غالباً در هفته آخر ماه رمضان انجام می‌گیرد. مثلاً مردم آبادان و خرمشهر، در آخرین هفته ماه مبارک رمضان، اقدام به خانه‌تکانی می‌کنند و برای خریدن شیرینی، آجیل، گل‌یاس، گلاب و پوشاک راهی بازار می‌شوند و خانواده‌هایی که از وسع مالی بهتری برخوردارند؛ علاوه بر خانه‌تکانی، به تعویض وسایل خانه همچون پرده، فرش و مبلمان می‌پردازند. در بیرجند مردم با چراغانی کردن سردر مساجد و معابر و خیابان‌های شهر و محله‌ها به استقبال عید می‌روند (خبرگزاری جمهوری اسلامی ایران، ۱۳۸۲؛ به نقل از دوستی، ۱۳۸۷: ۳۸). در قم بازار و خیابان را چراغانی می‌کنند و آذین می‌بندند (فقیهی، بی تا: ۲۲۹). در ایبانه پیش از عید، همه اهالی به حمام رفته و در بستک لباس‌های نو می‌پوشیدند (نظری داشلی برون و دیگران، ۱۳۸۴: ۵۵۹؛ موحد، ۱۳۴۹: ۱۳۸). در برزک کاشان نیز مردم با خانه‌تکانی، خرید لباس نو، میوه و شیرینی، دود کردن عود و بانوان با حنا بستن به استقبال عید می‌رفتند. (جهانی برزکی، ۱۳۸۵: ۱۰۳)

الوداع خوانی: در بسیاری از شهرها از جمله سنندج، اردکان، بیده، نائین، یزد، نطنز، بهبهان، استهبان، مشهد، زابل و سراوان، اهالی از شب بیست و هفتم تا شب آخر ماه رمضان مراسم «الوداع» برپا می‌دارند. اشعار الوداع بعد از سحر خوانده می‌شد. مثلاً در بوشهر از شب بیست و ششم رمضان به بعد سحرخوانان اشعار الوداع می‌خواندند و مردم نیز با آنان این چنین هم‌صدا می‌شدند: «الوداع، الوداع شهر الوداع/ الوداع،

مروری بر آداب عید فطر در میان مسلمانان ❖ ۱۴۳

الوداع ماه قرآن الوداع / الوداع، الوداع شهر صیام الوداع / الوداع، الوداع ماه توبه الوداع»، و با ماه رمضان خداحافظی می‌کردند (هاشمی، ۱۳۸۳: ۸). نمونه‌های دیگری از الوداع-خوانی مربوط به بیرجند، کازرون (همان، ۳-۴) و دیگر شهرها (نک: دوستی و شاهرودی، ۱۳۸۶: ۱۸-۲۴) و مناطق جنوب ایران (جاوید، ۱۳۸۲: ۹۸-۱۰۰) در کتاب‌ها ثبت شده است.

دیدن هلال ماه شوال: دیدن هلال ماه شوال و آداب و رسوم مربوط به آن در زمانی که هنوز وسایل ارتباط جمعی گسترش عمومی نداشت، در بعضی نقاط با جزئیات و تشریفات خاصی انجام می‌شد. در برخی شهرستان‌ها مانند سقز و زنجان، مردم روز آخر ماه رمضان برای دیدن ماه به بام خانه‌هایشان می‌رفتند و در حالی که آینه‌ای در دست داشتند می‌کوشیدند ماه را در آینه مشاهده کنند، زیرا دیدن ماه در آینه را خوش‌یمن می‌دانستند (هاشمی، ۱۳۸۳: ۹؛ دوستی، ۱۳۸۷: ۳۹؛ وکیلیان، ۱۳۷۶: ۱۵۹). روستاییان معمولاً برای رؤیت هلال ماه شوال با محاسبه ایام روزه‌داری متوجه می‌شدند که به پایان ماه رمضان رسیده‌اند. از این‌رو در آخرین روز این ماه پس از غروب آفتاب اهالی هر محل با قرار گرفتن بر مرتفع‌ترین مکان روستا به جستجوی ماه می‌پرداختند (شریعت‌زاده، ۱۳۷۱: ۲/۴۷۷)، سپس جارچی‌ها رویت ماه را جار می‌زدند (جهانی‌برزکی، ۱۳۵۸: ۱۰۳؛ دوستی و شاهرودی، ۱۳۸۶: ۱۱) و یا در بالای تپه مصلی توپ در می‌کردند (آژنگ، ۱۳۸۷: ۲۸۱).

در فریق خمین اگر اهالی نمی‌توانستند ماه را رؤیت کنند و از دهات و آبادی اطراف هم خبری کسب نمی‌کردند، شبانه دو نفر از اهالی را روانه خمین یا قم می‌کردند تا خبر رؤیت ماه را بیاورند. در این هنگام آنها پیاده و یا با اسب حرکت می‌کردند که سفرشان گاه تا ظهر روز بعد طول می‌کشید. این دو تن برای اطمینان خاطر اهالی، نامه‌ای از یکی از مجتهدان خمین یا قم مبنی بر رؤیت ماه می‌گرفتند که متن آن چنین بود: «اهالی محترم فریق، خداوند شما را اجر دهد و عبادات ماه مبارک شما به درگاه خداوند انشالله قبول افتد. اینجانب... رویت هلال شوال را تأیید می‌نمایم و این عید مذهبی بر شما مبارک است؛ الحاج...» (هاشمی، ۱۳۸۳: ۱۰؛ وکیلیان، ۱۳۷۶: ۱۶۰). در سقز کردستان روحانی پس از اطمینان از رؤیت هلال دستور می‌دهد تا بر بالای مساجد صلا بدهند

۱۴۴ ❖ فصلنامه فرهنگ مردم ایران

(فاروقی، ۱۳۷۳: ۳۰۷). در یزد نیز صلوات می‌کشند و سه نفر اول صبح عید فطر به بالای گلدسته مسجد می‌روند و با صدای بلند به تلاوت قرآن می‌پردازند (وکیلان، ۱۳۷۶: ۱۶۰). گاه دیدن هلال ماه آنقدر با شک و تردید همراه بود که موجب دودستگی اهالی می‌شد (صفری، ۱۳۵۳: ۱۱۹/۲). با این حال پس از پیدایش تلگراف و به دنبال آن تلفن، این کار با مخابره اطلاعات از سایر شهرها صورت می‌گرفت (آژنگ، ۱۳۸۷: ۲۸۱؛ مستوفی، ۱۳۴۱: ۳۳۳/۱). این شرایط تا زمانی که وسایل ارتباط جمعی همه‌گیر شود، ادامه داشت.

نماز عید فطر: در کشف الاسرار آمده است: «ماه نو شوال که بینند، تکبیر گویند تا آنکه که امام در نماز عید شود» (میبدی، ۱۳۳۱: ۴۹۳/۱). تکبیر از سنت‌های مسلمانان و برگرفته از آیه‌ای از قرآن (بقره/۱۸۵) است و پیش از نماز عید فطر و شروع خطبه، در خانه‌ها و کوچه و بازار خوانده می‌شود. نماز عید فطر که به جماعت انجام می‌شود، دو رکعت است (ر.ک: حُرعاملی ۱۴۰۳: ۴۳۴/۷؛ آژنگ، ۱۳۸۷: ۲۸۱)، گرچه واجب نیست (بنی‌هاشمی خمینی، ۱۳۷۶: ۸۵۳/۱)، اما به دلیل استقبال همگان و به‌ویژه آنان که موفق به روزه گرفتن شده‌اند در مناطق شهری و روستایی و در مساجد، امازاده‌ها (نوبان، ۱۳۸۱: ۴۹)، بقاع متبرکه، مصلی‌ها و گاهی در قبرستان‌ها (نک: مؤیدمحمسنی، ۱۳۸۱: ۳۰۷؛ وکیلان، ۱۳۷۶: ۱۶۳) برگزار می‌شود و چون مرکز اجتماع مردمی است، قدرت، اتحاد، انضباط و همبستگی را نمایش می‌دهد. تاریخ، نمونه آن را در کوران انقلاب اسلامی و در سال ۱۳۵۷ در قیطره تهران به امامت آیت‌الله طالقانی ثبت کرده است. (نک: نجاتی، ۱۳۷۱: ۸۵-۸۶/۲؛ مدنی، ۱۳۶۹: ۳۴۸/۲)

صبح عید فطر در بیشتر شهرها و روستاهای کشورمان مردم مسلمان ابتدا غسل عید فطر به جا می‌آورند؛ سپس در هر کوی و برزن جمع و همراه با امام جماعت تکبیرگویان راهی مکان نماز عید می‌شوند تا نماز را به جماعت برپا کنند. پس از خواندن نماز، دعای عید و خواندن خطبه عید توسط امام جماعت همه به یکدیگر عید مبارکی گفته و افرادی که نذر یا خیراتی دارند آن را بین نمازگزاران تقسیم می‌کنند. (نک: دوستی و شاهرودی، ۱۳۸۶: ۳۳-۴۹)

مروری بر آداب عید فطر در میان مسلمانان ❖ ۱۴۵

فطریه یا زکات فطر: زکوة که از جمله ضروریات دین اسلام است، در قرآن کریم (بقره/۴۳) در اغلب موارد با کلمه «صلاة» همراه هم آمده است و آن زکاتی است که هر مسلمان برای خود و نفقه‌خورانش به مستحقان می‌دهد و هنگام پرداخت آن مغرب روز آخر رمضان تا ظهر روز عید فطر است (مصاحب، ۱۳۴۵: ۱/۱۱۷۵) و مقدار آن به اندازه یک صاع (پیمانه‌ای معادل ۸ رطل و برابر ۴ من) از ماده‌ای است که بیشتر خوراک دهنده زکات را تشکیل می‌دهد (همان) و از سوی علما و مجتهدین، مطابق شرایط روز اعلان می‌گردد (ر.ک: بنی‌هاشمی خمینی، به نقل از مصباح و باقریان، ۱۳۷۹: ۲۸) و به مصرف فقرا می‌رسد (توبه/۶۰). گذشته از تعبیر شرعی، پرداخت فطریه با عقاید و آداب خاصی میان مردم همراه است؛ مثلاً در فریق خمین عقیده دارند هر کس که فطریه بدهد تا سال دیگر از تمام بلاهای ارضی و سماوی در امان است (هاشمی، ۱۳۸۳: ۱۶؛ و کیلیان، ۱۳۷۶: ۱۶۵؛ افشارسیستانی، ۱۳۶۸: ۲/۶۳۴).

در بوشهر به فطریه «سر روزه» می‌گویند و آن را به فرد مستحق می‌دهند و در صورتی که فرد فقیری نتواند فطریه بپردازد، ظرف مسی (کیانی، ۱۳۷۱: ۲۵۱) بزرگی را پیش روحانی محل به عوض فطریه می‌برد و تا روزی که فطریه را بپردازد، نمی‌تواند از ظرف استفاده کند (و کیلیان، ۱۳۷۶: ۱۶۶). ترکمن‌ها فطریه (باش‌پطره) را به فقرا یا پیش‌نمازها می‌دانند (معطوفی، ۱۳۸۳: ۳/۲۰۲۶). در مهاباد سرفطر (دوستی و شاهرودی، ۱۳۸۶: ۲۷) و در کردستان فطریه و زکوة را از پانزدهم ماه رمضان تا روز عید یعنی ظرف، ۱۵ روز می‌پردازند (فاروقی، ۱۳۷۳: ۳۰۷). در مناطقی از کشور، رسوم مشابه دیگری نیز در پرداخت فطریه حاکم است (نک: دوستی و شاهرودی، ۱۳۸۶: ۲۸-۲۵). این عقیده که هنگام کنار گذاشتن فطریه، اگر فرد دیگری در خانه باشد باید فطریه او را نیز کنار گذاشت؛ در برخی مناطق رواج دارد (لهسایی زاده و سلامی، ۱۳۸۰: ۱۱۹؛ پاینده، ۱۳۵۷: ۱۷۷؛ صفی‌نژاد، ۱۳۵۷: ۴۰۶) و در فتوای علما نیز متفاوت بیان شده است (ر.ک: بنی‌هاشمی خمینی، ۱۳۷۶: به نقل از مصباح و باقریان، ۱۳۷۹: ۲۸). همچنین رسم است که فطریه بین همه افراد خانواده دست‌گردان شود؛ مثلاً در چنارین رودسر سبد حاوی پول و برنج را نزد تمامی خانواده می‌برند تا آنها نیز به محتویات سبد دستی بکشند، به این عنوان که فطریه خود را داده‌اند. (هاشمی، ۱۳۸۳: ۱۶)

۱۴۶ ❖ فصلنامه فرهنگ مردم ایران

تدارک خوردنی‌ها برای عید فطر: اهالی برخی شهرها و روستاها برای روز عید فطر، پخت غذاهایی را تدارک می‌بینند؛ مثلاً در شهرهای مهاباد و اشنویه خانواده‌ها چلوخورشت و سبزی طبخ می‌کنند و آن را در مجمعه‌های مسی قرار داده و به مسجد می‌برند و در کنار هم غذای روز عید را صرف می‌کنند. در سمنان زرشک پلو، رشته پلو و سبزی پلو طبخ می‌شد، در سنندج اهالی برای غذای عید قلیه تدارک می‌دیدند. در کیاسرای رشت روز عید سفره ختم رمضان پهن می‌کردند و در سفره آش شیر، رشته خشکار و نان برنجی می‌گذاشتند. غذای معمول در روز عید در اصفهان آش رشته، در فین کاشان آش نعناع داغ و در ساوه آش ترش یا آش سرکه بود. تهرانی‌ها هم صبح روز عید حلوای مخصوصی به نام کاجی طبخ می‌کردند. در خنچ نیز حلوای آویشن و در مشهد غذای روز عید یخمی یا همان چلو گوشت بود. (دوستی، ۱۳۸۷: ۴۸-۴۷)

در مناطق دیگری مثل قزوین در شب عید فطر مردم به جای پلو، جلاب (بلغور به صورت کته)، در بابل برنج باقنناق (صالح‌طبری، ۱۳۷۸: ۱۷۵)، در روستای طاق سمنان، پلو کشمش و در فسا، آش عید که آن را نوعی دوا می‌دانستند و به یکی از آنها «دوای زیره و زنجبیلی» و به دیگری «دوای آبشنی» می‌گفتند، طبخ می‌کردند. در بوشهر هم نان شیرینی بی‌بی‌گل در تنور می‌پختند و با گلاب و زعفران روی شیرینی‌ها می‌نوشتند: «عید شما مبارک و نماز و روزه‌تان قبول» (هاشمی، ۱۳۸۳: ۲۳). در خراسان بزرگ حلوای سرخ محلی می‌پختند (خاوری، ۱۳۸۵: ۲۷۹). در بندر دیر از مهمانان با چای و قلیان و نان زرد و نان شیرین و شیرینی‌های دیگر پذیرایی می‌کنند (وکیلیان، ۱۳۷۶: ۱۶۴) چای برنج و گوشت هم صبحانه عید فطر در هرمزگان است. (افشار سیستانی، ۱۳۷۸: ۳۱۱)

برخی رسوم دیگر عید فطر: شب عید فطر، شب نزول رحمت الهی و شبی است که گناهان انسان آمرزیده می‌شود و در روایات آمده است که فضیلت این شب از شب قدر کمتر نیست (ملکی تبریزی، ۱۳۸۱: ۳۳۴). در کنار اعمال عبادی برای بزرگداشت این عید برخی رسوم اجتماعی میان مردم شهرها و روستاهای کشور حاکم است که نوعی همبستگی اجتماعی و متأثر از ارزش‌های دینی است؛ از جمله: غبارروبی و شستشوی فرش مساجد در فرگ (محمدی، ۱۳۸۵: ۸۷)، حضور در جایگاه نماز عید

مروری بر آداب عید فطر در میان مسلمانان ❖ ۱۴۷

فطر (آرازا بایرام) با لباس مرتب در میان ترکمن‌ها (معطوفی، ۱۳۸۳: ۲۰۲۶/۳؛ بیگدلی، ۱۳۶۹: ۴۵۶)، عیدی دادن خانواده‌های فرادست به فرودست در لارستان (رحمانی، ۱۳۷۵: ۱۱۴)، دیدار از سادات محل در قاطول (طباطبایی‌فر، ۱۳۸۱: ۲۲۸)، رفتن به عبادتگاه‌ها (سالاری، ۱۳۷۷: ۲۴۳) یا به قبرستان‌ها و خواندن فاتحه (نظری داشلی‌برون و دیگران، ۱۳۸۴: ۵۵۹؛ نوریخش، ۱۳۵۸: ۲۶۸)، دیدار از خانواده‌های عزادار در گرمسار (شاه‌حسینی، ۱۳۸۵: ۲۰۵)، گناوه، کازرون، بجنورد و تکاب (وکیلان، ۱۳۷۶: ۱۶۴-۱۶۵؛ محمدی، بی‌تا: ۳۵۳)، دید و بازدید در خلخال (نقیب، ۱۳۷۹: ۳۳۵) و میان اهل تسنن بلوچ (ناصری، ۱۳۵۸: ۱۴۷)؛ صرف غذای عید با یکدیگر در بانه (توکلی، ۱۳۶۳: ۶۶) و تعیین قراردادهای عقد و عروسی در بابل (صالح‌طبری، ۱۳۷۸: ۱۷۵). در تهران قدیم و شرق گیلان هم عیدی دادن به عروس (شهری‌باف، ۱۳۷۱: ۱۱۲/۳؛ شهاب‌کومله‌ای، ۱۳۸۵: ۱۷۶) مرسوم بود. ضمن اینکه به آتش‌بازی در اواخر دوره ناصری (اعتمادالسلطنه، ۱۳۴۵: ۶۵۲) برای عید فطر نیز می‌توان اشاره کرد.

عید فطر در ادبیات فارسی

اشعار زیادی در گنجینه ادب فارسی به عید سعید فطر و عید صیام پرداخته که حکایت از منزلت این عید سعید دارد. هر گروه از شاعران، به مناسبت دل‌بستگی‌های خویش و در قالب و سبک خود، نگاهی ویژه به عید فطر داشته‌اند و از رسیدن آن اظهار خرسندی کرده‌اند. برای نمونه، بسیاری از شعرای سبک خراسانی از پایان یافتن رمضان ابراز خوشحالی کرده، نوید ایام شاد داده‌اند؛ فرخی سیستانی از عذابی که ماه رمضان به او داده یاد می‌کند و رفتنش را مبارک می‌شمارد:

روزه از خیمه ما دوش همی شد به شتاب عید فرخنده فراز آمد با جام شراب

(ر.ک: فرخی سیستانی، ۱۳۱۱)

منوچهری دامغانی نیز که دیوانش سراسر پر از اشعار شاد و شادی‌آور است، چنین

نظری دارد:

ماه رمضان رفت و مرا رفتن او به عید رمضان آمده المنته‌الله

۱۴۸ ❖ فصلنامه فرهنگ مردم ایران

همچنین / امیر معزی خستگی روزه را با شادخواری و مطرب و غزل در عید فطر می گذراند:

خستگی روزه به جز باده عیدی نبود خاصه آنوقت که مطرب غزلی گوید تر
شعراى سبک عراقی بر خلاف سبک خراسانی از رفتن رمضان اظهار ملال کرده اما
از عید استقبال کرده اند؛ به طوری که عید فطر از چشم انداز مولوی روز کمال است:
عید آمد و عید آمد، وان بخت سعید آمد بر گیر و دهل می زن، کان ماه پدید آمد
(ر.ک: مولوی، ۱۳۶۱)

حافظ نیز از پایان گرفتن ماه روزه به شادی یاد می کند (خرمشاهی، ۱۳۸۵: ۵۱):
روزه یک سو شد و عید آمد و دلها برخاست می ز خمخانه به جوش آمده می باید خواست
(ر.ک: دیوان حافظ، ۱۳۸۵)

در سبک هندی شعرا نه از چشم انداز ستایش محض و نه از زاویه گریز صرف به
موضوع رمضان و عید پرداخته اند. به طوری که صائب تبریزی و کلیم کاشانی به عید به
عنوان یک مضمون نگاه می کنند:

ز ماه نو چنان شد صیقلی آینه دلها که هر کس هر چه در دل داشت بی مانع هویدا شد
(صائب تبریزی، ۱۳۷۱: ۱۴۸۷)

به عید، ختم مناسک شود چو در مکه به آخر رمضان، عید بهر آن افتاد
(کلیم کاشانی، بی تا: ۱۸)

علاوه بر این شعرا، از شعراى دیگری همچون: فرخی بسطامی، انوری، خواجوى
کرماني، جامی، حزین لاهیجی و ناصر خسرو قبادیانی می توان یاد کرد که در سبک ها و
دوره های مختلف در وداع با رمضان و آمدن عید با جانی دیگر و جهاتی دیگر
سروده هایی دارند. (برای نمونه، ر.ک: خاتمی، ۱۳۸۸: ۱۶۷۵۲-۱۶۷۷۷/۱۵).

عید فطر در سفرنامه ها و کشورهای اسلامی

موضوع عید فطر در سفرنامه ها بنا به عینیت های موجود در آن مورد عنایت
نویسندگان واقع شده است. به طوری که در برخی از سفرنامه ها، سفرنامه نویسان به
نمودهایی از این عید در پهنه زندگی اجتماعی مردم پرداخته اند.

مروری بر آداب عید فطر در میان مسلمانان ❖ ۱۴۹

ابن بطوطه مشاهدات خود را از نماز عید در میان سیاهپوستان این‌طور می‌نویسد: «من دو عید اضحی و فطر را در مالی بودم، مردم به مصلی که نزدیک قصر سلطان واقع است می‌رفتند و جامه‌های سفید خوب بر تن کرده بودند؛ سلطان سوار اسب، طیلسانی بر سر برای نماز حرکت کرد... این جمع در پیشاپیش سلطان تهلیل و تکبیر می‌گفتند و رایت‌های سرخ ابریشمین در جلوی سلطان برافراشته بود.» (ابن بطوطه، ۱۳۷۰: ۳۵۳/۲)

نویسنده کتاب *از خراسان تا بختیاری* می‌نویسد: «در آخر ماه رمضان هر مسلمانی موظف است که به عنوان فطریه چیزی به فقرا بدهد که معمولاً باید یک کیل گندم یا جو و یا خرما یا چیز دیگری باشد ولی اغلب آن را به پول تبدیل می‌کنند و این احسان اجر اخروی دارد» (رنه دالمانی، ۱۳۳۵: ۱۸۸). پولاک نیز در سفرنامه خود از عید فطر به عنوان عید بایرام یاد می‌کند (پولاک، ۱۳۶۱: ۲۳۳). همسر وزیر مختار انگلیس در اوایل سلطنت ناصرالدین شاه نیز اشاره می‌کند که: در یکی از روزهای آخر اقامت ما در لواسان، به مناسبت عید فطر کلیه روستاییان و خدمه جشن گرفتند. در این مراسم که در تمام کشورهای مسلمان - از دیوار چین گرفته تا بلغراد- اجرا می‌شود، همه از اینکه ماه رمضان و دوران روزه به پایان رسیده است خوشحالی می‌کنند (شیل، ۱۳۶۲: ۱۲۴-۱۲۲). شاردن نیز در سفرنامه خود به شب عید ليله‌القدر اشاره دارد که مردم با چند ادعیه و اذکار بخصوص، این عید را برگزار می‌کنند (شاردن، ۱۳۳۶: ۲۳۱/۵). نویسنده کتاب *داستان باریافتگان* نیز از مشاهدات خود در شهر نجف می‌نویسد که روز فطر را عید می‌گیرند، یعنی دکاکین بسته است. مردم با لباس‌های نو و دست‌های حنا بسته، دسته‌دسته به دیدن هم‌دیگر می‌روند و شیرینی صرف می‌کنند، اطفال هم با جامه‌های رنگارنگ در کوچه‌ها جولان می‌دهند و تفاخر می‌کنند. (هدایتی، ۱۳۸۹: ۸۲)

در کشورهای اسلامی نیز عید فطر که از اعیاد بسیار مهم محسوب می‌شود؛ معمولاً با تعطیلی رسمی سه روزه (سایت موزه ملی آمریکائیان عرب‌تبار، ۲۰۱۷: ۱۱) و با آداب و رسوم خاص همراه است. کشور تانزانیا چهار روز را تعطیل می‌کند و مردم بعد از نماز عید فطر و خوردن صبحانه، لباس‌های نو و پاکیزه خود را می‌پوشند و برای دیدن بازدید به خانه اقوام می‌روند. در این دید و بازدیدها به کودکان عیدی می‌دهند (به نقل از مصباح و باقریان، ۱۳۷۹: ۳۴-۳۵). در مصر مسلمانان این عید را عید «ارمغان بخشی»

۱۵۰ فصلنامه فرهنگ مردم ایران

نامیده‌اند و در شب عید حقوق شبانه مؤذنان و تلاوت‌کنندگان قرآن به عنوان پایان ماه بیشتر می‌شود. در عربستان خواندن نماز عید، پوشیدن لباس‌های نو و پاکیزه و پخش شیرینی و نقل از مهم‌ترین کارهایی است که مردم در روز عید و تعطیلات آن انجام می‌دهند. در سوریه جشن عید فطر، سه روز طول می‌کشد و همه لباس نوی خود را می‌پوشند و به یکدیگر هدیه رد و بدل می‌نمایند (همان: ۲۳۸-۲۳۶). بچه‌ها نیز در شب عید، به خیابان می‌روند و فانوس‌های روشن به دست می‌گیرند. آنها به در منزل همسایه‌ها و دوستان رفته و سرودهای خاص رمضان می‌خوانند و در عوض از بزرگترها آب نبات یا سکه پول می‌گیرند (فینی، ۲۰۱۷). مسلمانان هند روز عید فطر را روز، تمت‌الوداع می‌نامند. آنان با لباس متحدالشکل (یک دست سفید) به مساجد می‌روند و مغازه‌های خود را تعطیل می‌کنند؛ تبریک گفتن، جایزه دادن و شیرینی پخش کردن از دیگر مراسم مسلمانان هند در روز عید فطر است (به نقل از مصباح و باقرزاده، ۱۳۷۹: ۳۴-۳۵). در هند و پاکستان، شب قبل از عید، دختران جوان به همراه مادرانشان در مراسم حنابندان شرکت می‌کنند و بر روی دستان خود نقش و نگارهای گل مانند می‌کشند. این طرح‌ها همیشگی نیستند؛ اما به مدت چند روز روی دستانشان دوام می‌آورند (فینی، ۲۰۱۷).

افغانستان عید فطر را از بزرگترین اعیاد مردم محسوب می‌دارد و بیشتر جشن‌ها در کنار بارگاه امامزاده‌ها و یا دیگر اماکن مذهبی برگزار می‌شود (احمدی‌نژاد، ۱۳۷۷، به نقل از مصباح و باقریان، ۱۳۷۹: ۳۸). اسماعیلیان بدخشان تاجیکستان در روز عید فطر، لباس نو بر تن می‌کنند و صبح زود به بیوه‌گان، بیچارگان و یتیمان صدقه می‌دهند. در همین روز به میهمانی می‌روند، دعا می‌خوانند و این عید خجسته را به یکدیگر تبریک می‌گویند. (بی‌نام (۱)، ۱۳۷۶: ۳۸). در قزاقستان روز عید مردم اغلب این جمله را به کار می‌برند: «سیرام قونوقلسن» (عابدینی، ۱۳۸۴: ۸۲). در پاکستان مراسم عید معمولاً تا یک هفته طول می‌کشد. مردم در این روزها برای یکدیگر کارت «عید مبارک» می‌فرستند و مردم نمازگزار به امام جماعت خود، هدیه می‌دهند و کودکان نیز در این روز عیدی فراوانی می‌گیرند. در منطقه کشمیر نیز مسلمانان، شب عید، بین مردم نقل و شیرینی پخش می‌کنند و در روز عید مسابقاتی همچون مسابقه تیراندازی بین قبایل مختلف

مروری بر آداب عید فطر در میان مسلمانان ❖ ۱۵۱

برگزار و به برندگان جوایزی اعطا می‌شود (مصباح و باقریان، ۱۳۷۹: ۳۸). همچنین روز عید فطر در مالزی تعطیل رسمی است و مسابقه بین‌المللی قرائت قرآن در ماه مبارک رمضان انجام می‌گیرد (بی‌نام (۲)، ۱۳۷۶: ۶۴)، مردم در این روز غذاهای مخصوصی مانند کتوپاک و رندانگ و نوعی سس بادام زمینی تند آماده می‌کنند (مرکز گردشگری اسلامی، ۲۰۱۴). در میان مردم برونی نیز که در اصطلاح ملایو به آن «هاری رایا عیدالفطر» می‌گویند؛ ارسال کارت‌های تبریک در سطح بسیار وسیع، از جمله مراسم سنتی مردم به شمار می‌آید. (چگینی، ۱۳۷۹: ۱۵۵)

در ایالات متحده امریکا و دیگر کشورها، مسلمانان اغلب برای یکدیگر هدیه می‌خرند و کارت تبریک عید پایان رمضان می‌فرستند. کسانی هم که تمکن مالی دارند، لباس‌های نو می‌خرند و غذاهای خاص با رنگ و بوی فرهنگ محلی می‌پزند (امدادخان در سایت اسلامی توفیق و تکامل با خدمات اجتماعی). سازمان ملل متحد نیز این روز را در تقویم تعطیلات خود دارد.

جمع‌بندی

عید فطر یکی از مهمترین اعیاد و جشن‌های مسلمانان است که معمولاً با تعطیلی رسمی و چند روزه همراه است و مردم کشورهای مسلمان با توجه به فرهنگ و آداب و رسوم کشور خود این مناسبت مبارک را جشن می‌گیرند و به شکرانه پایان ماه مبارک رمضان و حلول ماه شوال به جشن و سرور می‌پردازند. از ویژگی‌های مهم این عید، اجتماع عظیم مردم برای برپایی نماز عید فطر است که نمادی از وحدت و برادری است. طهارت و پاکیزگی از دیگر آداب این عید است که مسلمانان به بهترین وجه به آن اقدام می‌کنند. آنها با غسل کردن و لباس تمیز پوشیدن و استعمال عطر، جسم را پاکیزه می‌کنند. روح و جان را از طریق دعا، مناجات و نماز و نیز اموال و دارایی خود را از راه دادن زکات فطره پاکیزه می‌سازند.

این عید در شهرها و روستاهای کشورمان مانند سایر کشورهای مسلمان مبارک و فرخنده است و مردم خداجوی با برگزاری آداب و رسوم خاص، این مناسبت را به

۱۵۲ ❖ فصلنامه فرهنگ مردم ایران

نحو شایسته‌ای گرامی می‌دارند و جشن می‌گیرند. استقبال از عید، الوداع‌خوانی، رؤیت هلال ماه شوال، خواندن نماز عید، پرداخت فطریه یا زکات فطر از مراحل برگزاری آداب این جشن فرخنده است. در کنار این مراحل مردم شهرها و روستاها با توجه به فرهنگ خود برخی رسوم دیگر را همچون: پخت خوراکی‌های مختلف، عیدی دادن، رفتن به عبادتگاه‌ها، دید و بازدید، دیدار از خانواده‌های عزادار و تعیین قراردادهای عقد و عروسی، همراه می‌کنند که می‌توان گفت هر یک از این مراسم سوژه‌های مناسبی برای تولید و تهیه برنامه‌های رادیویی و تلویزیونی است.

در اهمیت این عید می‌توان در ادبیات فارسی و از زبان شعرای شیرین‌سخن نکته‌ها آموخت و در نوشته سفرنامه‌نویسان به آداب و رسوم برگزاری این عید در میان مردم شهرنشین و روستانشین دهه‌های گذشته دست یافت. همچنین از طریق کتاب‌ها و سایت‌های اینترنتی می‌توان به آداب و رسوم برگزاری این عید در میان مردم کشورهای مسلمان به جستجو نشست و گستره جهانی این عید مبارک را در ابعاد جهانی مشاهده کرد و به اهمیت جهانی آن به اعتبار سازمان ملل که این روز را در تقویم تعطیلات خود دارد، پی برد.

منابع

- قرآن کریم

- آرننگ، نصرالله (۱۳۸۷). «رمضان در همدان»، فصلنامه فرهنگ مردم (ویژه همدان)، س ۷، ش ۲۶، صص: ۲۷۲-۲۸۱.

- ابراهیم‌حسن، حسن (۱۳۵۷). تاریخ سیاسی اسلام. ج ۲ و ۳. ترجمه ابوالقاسم پاینده، تهران: سازمان انتشارات جاوید.

- ابن بابویه (شیخ صدوق)، ابوجعفر محمدبن علی (۱۳۷۷). معانی الاخبار، تهران: دارالکتب الاسلامیه.

- _____ (۱۳۷۹). ثواب‌الاعمال و عقاب‌الاعمال. ترجمه ابراهیم

محدث بندریگی، قم: اخلاق

مروری بر آداب عید فطر در میان مسلمانان ❖ ۱۵۳

- _____ (۱۴۱۳ق). **من لا يحضر الفقيه**، قم: مؤسسه انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
- ابن بطوطه، ابو عبدالله محمد بن عبدالله (۱۳۷۰). **سفرنامه ابن بطوطه**، ج ۲، ترجمه محمد علی موحد، ج ۲، تهران: آگاه.
- ابن منظور، محمد بن مكرم (۱۴۱۰ق). **لسان العرب**، بیروت: دارصادر، دار بیروت.
- ابن اثیر، عزالدین (۱۳۷۱). **تاریخ کامل ابن اثیر**، ج ۳، ترجمه سید محمد حسین روحانی، ج ۳، تهران: گلشن.
- احمدی نژاد، سیدحسن (۱۳۷۷). **سیمای کابل**، تهران: انتشارات سازمان تبلیغات اسلامی.
- اعتمادالسلطنه، محمد حسن خان (۱۳۴۵). **روزنامه خاطرات**، مقدمه ایرج افشار، تهران: امیر کبیر.
- افشار سیستانی، ایرج (۱۳۶۸). **مقدمه‌ای بر شناخت ایل‌ها (چادرنشینان و طوایف عشایری ایران)**، ج ۲، تهران: نسل دانش.
- _____ (۱۳۷۸). **شناخت استان هرمزگان**، تهران: هیرمند.
- الشرتونی، سعید الخوری (۱۴۰۳ق). **اقرب الموارد فی فصیح العربیه و الشوارد**، قم: منشورات مکتبه آیت الله العظمی المرعشی النجفی.
- بنی هاشمی خمینی، محمدحسن (۱۳۷۶). **توضیح المسائل مراجع**، قم: جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، دفتر انتشارات اسلامی.
- بیگدلی، محمدرضا (۱۳۶۹). **ترکمن‌های ایران**، تهران: پاسارگاد.
- بی‌نام ۱ (۱۳۷۶). «سنت‌ها و رسوم مذهبی اسماعیلیان بدخشان». **ماهنامه فرهنگی هنری سازمان فرهنگ و ارتباطات اسلامی**، ش ۱۱، صص: ۳۵-۴۳.
- بی‌نام ۲ (۱۳۷۶). «نگاه اجمالی به کشور مالزی». **ماهنامه فرهنگی هنری سازمان فرهنگ و ارتباطات اسلامی**، ش ۲، صص: ۶۶-۶۰.
- پادشاه (متخلص به شاد)، محمد (۱۳۶۳). **آندراج (فرهنگ جامع فارسی)**. زیر نظر دبیرسیاقی، ج ۴، تهران: کتابفروشی خیام.

۱۵۴ ❖ فصلنامه فرهنگ مردم ایران

- پاینده، محمود (۱۳۵۷). آیین‌ها و باورداشتهای گیل و دیلم، تهران: بنیاد فرهنگ ایران.
- پولاک، یاکوب ادوارد (۱۳۶۱). سفرنامه پولاک «ایران و ایرانیان». ترجمه کیکاووس جهانداری، تهران: خوارزمی.
- توکلی، محمد رئوف (۱۳۶۳). جغرافیا و تاریخ بانه کردستان، بی‌جا: ناشر مؤلف.
- جاوید، هوشنگ (۱۳۸۲). موسیقی رمضان در ایران، تهران: سوره مهر.
- جهانی برزکی، زهرا (۱۳۸۵). برژک نگین کوهستان، کاشان: مرنجاب.
- چگینی، علی (۱۳۷۹). اسلام در بروئی، تهران: انتشارات بین‌المللی الهدی.
- حافظ، خواجه شمس‌الدین محمد (۱۳۸۵). دیوان حافظ، به اهتمام محمد قزوینی و دکتر قاسم غنی، تهران: کتابفروشی زوار.
- حرّانی، ابو محمد حسن (۱۴۰۴ق). تحف‌العقول، قم: مؤسسه انتشارات اسلامی.
- حرّعاملی، محمدبن حسن (۱۴۰۳ق). وسائل‌الشیعة فی تحصیل مسائل‌الشریعة، ج ۹ و ۷ تحقیق: الشیخ عبدالرحیم الربانی الشیرازی، دار احیاء التراث العربی، بیروت: مؤسسه الرساله.
- حورانی، آلبرت (۱۳۸۴). تاریخ مردمان عرب، ترجمه فرید جواهر کلام، تهران: امیرکبیر.
- خاتمی، احمد (گردآورنده) (۱۳۸۸). دیوان موضوعی شعر فارسی، ج ۱۵، تهران: سازمان فرهنگی هنری شهرداری تهران، مؤسسه نشر شهر.
- خاوری، محمدتقی (۱۳۸۵). مردم هزاره و خراسان بزرگ، تهران: عرفان.
- خبرگزاری جمهوری اسلامی ایران (۱۳۸۲). آداب رمضان‌المبارک در استان‌های کشور، عید سعید فطر.
- خرّمشاهی، بهاء‌الدین (۱۳۸۵). ذهن و زبان حافظ، تهران: ناهید.
- داعی‌الاسلام، سید محمدعلی (۱۳۶۴). فرهنگ نظام، تهران: کتابخانه دانش.
- دوستی، شهرزاد (۱۳۸۷). «معرفی و تحلیل گزیده‌ای از مراسم عید فطر در فرهنگ مردم ایران»، فصلنامه فرهنگ مردم ایران، ش ۱۳، صص: ۳۳-۵۷.

مروری بر آداب عید فطر در میان مسلمانان ❖ ۱۵۵

- دوستی، شهرزاد؛ شاهرودی، المیرا (۱۳۸۶). «عید فطر در فرهنگ مردم ایران»، گزارش پژوهشی، تهران: مرکز تحقیقات صداوسیما.
- دهخدا، علی‌اکبر (۱۳۴۱). لغت‌نامه، ج ۳۷، تهران: شرکت چاپ افست.
- راغب اصفهانی، حسین بن محمد (۱۴۰۶ق). المفردات الفاظ القرآن، بیروت: دارالشامیه.
- رامپوری، غیاث‌الدین محمد (۱۳۵۷). غیاث‌اللغات، به کوشش منصور ثروت، تهران: امیرکبیر.
- رحمانی، صادق (۱۳۷۵). سیمای لارستان (نخل‌های سرافراز)، قم: موسسه فرهنگی همسایه.
- رنه دالمانی، هانری (۱۳۳۵). سفرنامه از خراسان تا بختیاری. ترجمه فره‌وشی، تهران: ابن‌سینا.
- زیدان، جرجی (۱۳۴۵). تاریخ تمدن اسلام. ترجمه علی جواهر کلام، دوره پنج جلدی، تهران: امیرکبیر.
- سالاری، عبدالله (۱۳۷۷). فرهنگ مردم کوهپایه ساوه، تهران: سازمان میراث فرهنگی کشور، معاونت معرفی و آموزش.
- سپهر، عباسقلی خان (۱۳۵۳). ناسخ‌التواریخ حضرت رضا(ع)، ج ۱۲، تصحیح و حواشی محمد باقر بهبودی، تهران: کتابفروشی اسلامیة.
- شاردن، ژان (۱۳۳۶). سیاحت‌نامه شاردن. ج ۵، ترجمه محمد عباسی، تهران: امیرکبیر.
- شاه‌حسینی، علیرضا (۱۳۸۵). خوار (گرمسار) و میراث کهن آن، سمنان: بوستان اندیشه.
- شریعت‌زاده، سید علی‌اصغر (۱۳۷۱). فرهنگ مردم شاهرود، ج ۲، تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.
- شهاب کومله‌ای، حسین (۱۳۸۵). فرهنگ عامه کومله (شرق گیلان)، رشت: گیلکان.
- شهری‌باف، جعفر (۱۳۷۱). تهران قدیم. ج ۳، تهران: معین.
- شیل، مری (۱۳۶۲). خاطرات لیدی شیل. ترجمه حسین ابوترابیان، تهران: نشر نو.

۱۵۶ ❖ فصلنامه فرهنگ مردم ایران

- صالح طبری، صمد (۱۳۷۸). **بابل سرزمین طلای سبز**، تهران: فکرت روز.
- صائب تبریزی (۱۳۷۱). **گلچینی از غزلیات**. تهران: نشر اشراقیه.
- **صحیفه سجادیه** (۱۳۸۸). ترجمه محمدمهدی جلالی شاهرودی، تهران: به نشر.
- صفری، بابا (۱۳۵۳). **اردبیل در گذرگاه تاریخ**، ج ۲، تهران: باباصفری (مؤلف).
- صفی پوری، عبدالرحیم ابن عبدالکریم (۱۳۹۳). **منتهی الادب فی اللغة العرب**. ج ۳ و ۴. ترجمه علیرضا حاجیان نژاد و محمدحسن فوادیان، تهران: انتشارات سنایی.
- صفی نژاد، جواد (۱۳۵۷). **طالب آباد**، تهران: مؤسسه مطالعات و تحقیقات اجتماعی.
- طباطبایی (علامه)، سید محمد حسین (۱۳۷۵). **المیزان**، ج ۶، قم: جامعه مدرسین.
- طباطبایی فر، رضا (۱۳۸۱). **روستای قاطول در گذر زمان** (مونوگرافی)، تهران: نقش بیان.
- عابدینی، محمد حسین (۱۳۸۴). **سیمای فرهنگی قزاقستان**، تهران: انتشارات بین المللی الهدی.
- فاروقی، عمر (۱۳۷۳). **نظری به تاریخ و فرهنگ سقز کردستان**، سنندج: سقز.
- فرخی سیستانی، ابوالحسن علی (۱۳۱۱). **دیوان**، تصحیح علی عبدالرسولی، تهران: مطبوعه مجلس.
- فقیهی، علی اصغر (بی تا). **تاریخ جامع قم**، قم: اسماعیلی.
- فیض الاسلام، علینقی (۱۳۷۹). **نهج البلاغه**، تهران: مؤسسه چاپ و نشر تألیفات فیض الاسلام.
- قوام فاروقی، ابراهیم (۱۳۸۶). **شرفنامه منیری یا فرهنگ ابراهیمی**، تصحیح حکیمه دبیران، ج ۲، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- کلیم کاشانی، ابوطالب (بی تا). **دیوان کلیم کاشانی**، به تصحیح و مقدمه ح. پرتو بیضائی، تهران: کتابفروشی خیام.
- کلینی، ابوجعفر محمد بن یعقوب (۱۳۵۶). **اصول کافی**. ج ۴، ترجمه و شرح سید جواد مصطفوی و سید هاشم رسولی محلاتی، تهران: انتشارات علمیه اسلامیه.

مروری بر آداب عید فطر در میان مسلمانان ❖ ۱۵۷

- کیانی، منوچهر (۱۳۷۱). سیه چادرها تحقیقی در زندگی مردم ایل قشقایی، تهران: چاپخانه سعید نو.
- لهسایی زاده، عبدالعلی؛ سلامی، عبدالنبی (۱۳۸۰). تاریخ و فرهنگ مردم دوان، شیراز: نوید شیراز.
- مبلغی، احمد (۱۳۹۳). «فلسفه وجودی عید فطر و کارکردهای آن»، روزنامه ایران، س ۲۰، ش ۵۷۰۵، دوشنبه ۶ مرداد.
- مجلسی، محمد باقر (۱۳۷۶). عین الحیات، ج ۲، قم: مهر.
- _____ (۱۳۸۵ق). بحار الانوار، ج ۴۹، تهران: المکتبه الاسلامیه.
- محمدی، علی (بی تا). تکاب افشار، تهران: ناشر مؤلف.
- محمدی، غلامحسین (۱۳۸۵). فرگ جزیی از سرزمین طلائی ایران، شیراز: نوید شیراز.
- مدنی، جلال الدین (۱۳۶۹). تاریخ سیاسی معاصر ایران، ج ۲، قم: جامعه مدرسین قم.
- مستوفی، عبدالله (۱۳۴۱). شرح زندگانی من، ج ۱، تهران: کتابفروشی زوار.
- مصاحب، غلامحسین (۱۳۴۵). دایرةالمعارف فارسی، تهران: فرانکلین.
- مصباح، سید حسن؛ باقریان، سید رضا (۱۳۷۹). جشن فطرت، قم: مرکز پژوهش‌های اسلامی صداوسیما.
- معطوفی، اسدالله (۱۳۸۳). تاریخ، فرهنگ و هنر ترکمان، ج ۳، تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.
- معین، محمد (۱۳۷۸). فرهنگ معین، تهران: امیرکبیر.
- مکارم شیرازی، ناصر (۱۳۷۴). تفسیر نمونه، ج ۵، قم: مدرسه امام امیرالمؤمنین.
- ملکی تبریزی، میرزا جوادآقا (۱۳۸۱ق). المراقبات، بیروت: دارالسلام.
- موحد، جمیل (۱۳۴۹). بستک و خلیج فارس، تهران: بال کبوتران.
- مولوی، مولانا جلال الدین محمد (۱۳۶۱). دیوان شمس تبریزی، تهران: امیرکبیر.
- مؤیدمحسنی، مهری (۱۳۸۱). فرهنگ عامیانه سیرجان، کرمان: مرکز کرمان‌شناسی.
- میبدی، ابوالفضل رشیدالدین (۱۳۳۱). کشف الاسرار و عده‌الابرار، ج ۱، تهران: مطبعه مجلس.
- ناصری، عبدالله (۱۳۵۸). فرهنگ مردم بلوچ، تهران: پیوند.

۱۵۸ ❖ فصلنامه فرهنگ مردم ایران

- ناظم‌الاطباء (نفیسی)، علی‌اکبر (۱۳۴۳). *فرهنگ نفیسی*، ج ۲، تهران: کتابفروشی خیام.
- نجاتی، غلامرضا (۱۳۷۱)، *تاریخ بیست و پنج ساله ایران (از کودتا تا انقلاب)*، تهران: رسا.
- نظری داشلی‌برون، زلیخا و همکاران (۱۳۸۴). *مردم‌شناسی روستای ایبانه*، تهران: سازمان میراث فرهنگی و گردشگری، پژوهشکده مردم‌شناسی.
- نقیب، سید محمد مسعود (۱۳۷۹). *خلخال و مشاهیر*، تبریز: مهد آزادی.
- نوبان، مهرالزمان (۱۳۸۱). *سیمای میراث فرهنگی قم*، تهران: سازمان میراث فرهنگی کشور (پژوهشگاه)، معاونت معرفی و آموزش اداره کل آموزش، انتشارات و تولیدات فرهنگی.
- نوربخش، حسین (۱۳۵۸). *بندر لنگه در ساحل خلیج فارس*، بندرعباس: انتشارات اداره کل فرهنگ و هنر استان هرمزگان.
- نیشابوری، احمدبن محمدبن فضل (۱۳۵۴). *السامی فی الاسامی*، تهران: انتشارات بنیاد فرهنگ ایران.
- وکیلان، سید احمد (۱۳۷۶). *رمضان در فرهنگ مردم*، تهران: سروش.
- هاشمی، سید علیرضا (۱۳۸۳). «عید سعید فطر در فرهنگ مردم ایران»، گزارش پژوهشی، تهران: مرکز تحقیقات صداوسیما.
- هالم، هایتنس (۱۳۷۷). *فاطمیان و سنتهای تعلیمی و علمی آنان*، ترجمه فریدون بدره‌ای، تهران: نشر و پژوهش فرزانه روز.
- هدایتی، سید احمد (۱۳۸۹). *داستان باریافتگان (سفرنامه حج)*، تهران: مشعر.
- Feeney, John. "Celebrating Ramadan A Resource for Educators" The Outreach Center, Center for Middle Eastern Studies, Harvard University. Available From:
<http://www.multifaiths.com/pdf/celebratingramadan.pdf>. [Accessed: July 12, 2017]

مروری بر آداب عید فطر در میان مسلمانان ❖ ۱۵۹

- **Arab American National Museum**, Institute of Museum and Library Services. available from:

http://www.arabamericanmuseum.org/umages/pdfs/resource_booklets/ANM-IslamBooklet-v6.pdf. [Accessed: July. 15, 2017]

- Emdad Khan, **Eid Al-Fitr Celebration in Different Countries**. available from: <http://www.snmc.ca/wp-content/uploads/2015/07/2015Eidalfitr.pdf>.

[Accessed: July. 11, 2017]

